

Guttorm Gråbardes brutale slekt – et nevropsykiatrisk familiedrama?

Michael 2018; 15: Supplement 22, 46–52.

Etterkommerne etter den østnorske høvdingkikkelsen Guttorm Gråbarde på 1100-tallet omtales i sagalitteraturen som hevngjerrige, meget brutale og særlig hensynsløse personer – i et tilfelle også med en overraskende troløshet, et forraderi. I vår tid er det fristende å spørre om de kan ha vært affisert av en familier medisinsk tilstand som påvirket atferden i utpreget ukritisk eller ustabil retning. Slekten har også forbindelse til et velkjent bygdesagn på Hadeland.

Perioden 1130–1240 i Norges historie omtales som borgerkrigstiden. Kampen om makten i landet manifesterte seg med omfattende konflikter og sporadisk krigføring mellom skiftende parter. Målet for gruppene som var i innbyrdes konflikt, var å få sin utvalgte representant på tronen. I den første fasen av borgerkrigstiden etter Sigurd Jorsalfares død i 1130, fant det sted rivalisering og kamper mellom flere tronpretendenter. Borgerkrigen ble av ettertiden oppfattet som rå, brutal og utarmende for befolkningen. Nåtidens historikere har likevel pekt på at perioden gav landet viktige avtaler, nye institusjoner ble grunnlagt, og det skjedde en stor økonomisk og sosial omlegging bort fra viking- og høvdingsamfunnet (1). Hovedkildene til dagens kunnskap er kongesagaene, Heimskringla, Fagrskinna og Morkinskinna. Arkeologiske funn spiller også en rolle.

Guttorm Gråbarde og Tora Guttormsdatter

For den moderne sagaleser fremstår 1100-tallets vold, plyndringer og krigshandlinger kanskje ikke veldig forskjellig fra vikingtidens råskap. Vi kjenner ikke så mye til hvordan middelalderens mennesker har reagert på sterk brutalitet. Men det kom nok reaksjoner hvis en innflytelsesrik person eller gruppe plutselig viste utroskap i en viktig politisk konflikt. Harald Gille (1103–1136) som var konge 1130–1136, kom fra Irland og hevdet at han

var Sigurd Jorsalfares halvbror. Han nedkjempet sin rival, Sigurds sønn Magnus, som ble blindet og lemlestet. Selv ble Harald Gille drept av ytterligere en tronpretendent, Sigurd Slembe. Drapet skjedde i Bergen, der Harald en førjulsnatt lå til sengs med sin frille, Tora Guttormsdatter, i hennes herberge. Peter Andreas Munch beskriver Tora som en «ond og haard Kvinde» (2). Som referanse til Munchs påstand om «ondskap», viser han til at Tora fikk tungen skåret ut på en tjenestegutt som hadde stjålet noe spiselig fra godteskålen hennes (2). Det er nærliggende å anta at episoden har etterlatt inntrykk av en mer enn vanlig brutal person i samtiden. Fra forholdet mellom Harald og Tora stammet en senere tronfølger, Sigurd Munn (1133–1155). Det har vært gjettet på at kong Sigurd bar sitt navn etter en fysisk forandring i munnpartiet, som kan ha vært en leppespalte. I likhet med andre personer som nedstammet fra Guttorm Gråbarde (se nedenfor), beskrives Sigurd Munn som sterk, men villstyrig og hensynsløs. Den legendariske og stridbare kong Sverre Sigurdsson (1151–1202), som var konge fra 1184, omtales i sagaen som sønn av Sigurd Munn og ville i så fall vært Guttorm Gråbardes oldebarn. Kong Sverres familiære opphav er imidlertid omstridt.

Tora var ifølge sagaen datter av Guttorm Gråbarde, en person som nevnes flere ganger i de historiske kildene. Guttorm «Gråskjegg» har formodentlig levd på første del av 1100-tallet, og han antas å ha hatt høvdingstatus. Selv om en tilhørighet «øst i Viken» har vært nevnt i «den store sagaen om St. Olaf», taler andre kilder mer overbevisende for at Guttorm bodde på Opplandene (3). De historiske kildene sier ingenting om Guttorm Gråbardes person og omdømme.

Guttorm Gråbardes barn

Inges saga omtaler to brødre, «ættstore og rike menn», Einar og Andres på Opplandene (3). Disse var sønner av Guttorm Gråbarde og således brødre til Tora. En annen og ikke navngitt søster beskrives som svært vakker, men «ikke varsom mot vondt folkesnakk». Denne andre søsteren beskrives å ha vært svært vennlig overfor en engelsk prest Rikard, som «hadde kosten» hos brødrene Einar og Andres. Det kom ut rykter om et nærmere forhold mellom den vakre søsteren og presten. Folkesnakk utløste aggresjon og misnøye hos brødrene. En dag inviterte de presten med seg på en båttur på innsjøen Rond (Randsfjorden). Etter å ha lagt til land på vestsiden av vannet, ble Rikard prest slått med øksehammer og mishandlet på det groveste; sagaen gir en grotesk (men noe overdrevet) skildring av tortur der begge øyne ble stukket ut, tungen skåret av og en fot knust. I halvdød tilstand ble Rikard båret tilbake til båten og etterlatt på østsiden av sjøen. Brødrene

varlet folk på en nærliggende gård (sagaens Sæheimrud) om at en prest lå i båten ved stranden. Kona og datteren på gården fikk berget den stakkars Rikard. Om natten var presten kritisk syk og fikk i en drøm se Olav den hellige. Helgenkongen skal ha helbredet den ille tilredte Rikard, men resten av sitt liv skal han ha hatt et hvitt arr på begge øyelokkene – en typisk fortelling om helgenkongens fortjenester etter sin død. Mishandlingen av den engelske presten kan ha gjort et sterkt inntrykk i tiden. Ut over at et helt kapittel i Inges saga er viet beretningen, er den også gjengitt i et tillegg til Olav den helliges saga, og i den legendariske «St. Olafs Saga» slik den kan sees i Keyser og Ungers utgivelse (4). Peter Andreas Munch uttrykker eksplisitt at søsteren som innledet forhold til presten Rikard, var en annen søster enn Tora (2).

Søsterkirkene på Gran

Allerede Peder Clausson Friis gjengir at *to søstre* stod bak byggingen av de to kirkene på den nærliggende Granvollen, altså tilsynelatende i Gråbardefamiliens bygdela:

«Paa Hadeland ligger det skjøne Prestegjeld Gran, der staae to skjøne murede Kircker paa en Kirckegaard, huilcke sigis at to Systre haffue ladet bygge, oc holdis endnu ved Mact, oc gjøris Tieniste i begge» (5).

Grans kallsbok fra 1732 følger opp med beskrivelse av at –

«Efter Traditionen siges at de 2de Grans Hoved Kircher ere opbyggede av 2de Søstere, og det saaledes at den Søndre Kircke først er opbygt af den ældste Søster, hvorpaa den yngste har bygget den Nordre større og bedre indrettet og Kostbarere hvorimod den ældste igjen skal have ladet opbygge et paa Præstegaarden bestaaende Steen Huus...» (6).

Dette såkalte sagnet, som for turister og i publikasjoner i vår tid presenteres som fortidens sjarmerende men forvirrede oppspinn, refereres gjerne sammen med påstander om at livlige fantasier ispedde sagnet en kjærlighetshistorie om søstre som var forelsket i samme prest og bygde kirker til hans ære. En annen tradisjon beskrev at de to søstrene var rike, men uforlikte og ville gå til messer og gravlegges i hver sin kirke. Moderne historikere og kunsthistorikere som har beskjeftiget seg med Granvollen, har i årevis repetert hverandres påstander om at to kirker inntil hverandre på samme kirkegård, var helt alminnelig på landsbygda i Norge i middelalderen – som om repetisjonen av denne påstanden skulle gjøre den mer troverdig.

Hvis man tvert imot betrakter det lokale sagnet fra Gran opp mot sagaenes redegjørelse for Guttorm Gråbardes sønner og døtre, og hendelsene rundt presten Rikard, ser man først at tidsvinduet er forholdsvis overens-

Figur 1. Utsnitt fra Søsterkirkene på Gran. Foto: Forfatteren.

stemmende: Kirkene kan ha vært påbegynt ikke så lenge etter sagaens beretning om Rikard. Kirkene befinner seg i nettopp det bygdelaget som synes å ha vært hjemstavnen til Gråbardes sønner. Hva så med persongalleriet? Hvis man forestiller seg at et søskenpar på Hadeland i denne tiden skulle ha økonomi til å reise to kirkebygninger *i stein* noenlunde samtidig, virker det usannsynlig – med ett mulig unntak: Lokale etterkommere etter en bygdehøvding, i sagaen eksplisitt omtalt som økonomisk ressurssterke, og hvoriblant en søster var den tidligere kongens frille og mor til en sittende konge. Disse kunne nettopp hatt de nødvendige ressursene. At affæren med presten Rikard har ført til splittelse innad blant søsknene, bekrefter allerede sagaskriverne, og verken et uvennskap mellom søstrene eller en intern rivalisering overfor presten er utenkelig i kjølvannet av saken. Om byggingen av minst en av kirkene har hatt funksjon som en botshandling etter torturen av den engelskfødte presten, skal være usagt. Kirkebyggingen må i hvert fall ha vært meget kostbar og har krevd kompetanse. Nikolaikirken tilhører den lille, særegne gruppen av «mini-katedraler» i romansk stil som ble reist i Østlandsområdet i 1100-årene (7). Utgravninger i 1901 og 1990 har vist

at Mariakirken opprinnelig var bygd énskipet i korsform med absid i øst og tårn over krysset (8) – en svært usedvanlig arkitektonisk løsning blant steinkirker i Norge i det 12. århundre, men *karakteristisk* for datidens kirker med tilhørighet til augustinerordenen (9) og til en augustinsk reformbevegelse, premonstratenserne.

Erlend på Huseby

Et berømt og dramatisk kapittel i norsk middelalder-historie utspant seg i starten av 1200-årene, da både kong Sverre og birkebeinerkongen Håkon Sverresson var døde (10). Sistnevnte hadde i 1203 før sin bortgang hatt Inga fra Varteig hos seg i Borg (Sarpsborg). Inga ble gravid. Det var klart at det barnet som hun fødte i Eidsberg sommeren 1204, ville være kongsemne. Men siden baglerne kontrollerte Østlandet, måtte barnet bringes i sikkerhet lenger nord i landet. Islendingen Sturla Tordsson som skrev den aktuelle sagaen, forteller hvordan presten Trond i Eidsberg, som kjente guttens identitet, i hemmelighet døpte barnet – Håkon Håkonsson. Trond rådførte seg med en ansett mann i nabolaget, Erlend på Huseby, som nedstammet fra Guttorm Gråbarde. Med stor risiko for eget liv påbegynte Trond og Erlend i desember 1205 en lang reise med Inga og kongssønnen nordover mot Nidaros. Sammen med sysselmennene Fredrik Slafse, Gjavvald Gaute, Sæming og Thorbrand Svarte greide redningsmennene fra Eidsberg å få gjennomført den ytterst besværlige og risikable reisen fra Lillehammer over fjellet til Østerdalen (det første birkebeiner-rennet), og derfra nord til Nidaros der barnet kom i trygghet hos kong Inge. Baglerne gjorde et mislykket forsøk på å innhente følget.

Så langt hadde denne etterkommeren av Guttorm Gråbarde ydet kongemakten en avgjørende tjeneste. Men våren 1207 samlet det store, opposisjonelle baglerpartiet seg til rådslagning i Tønsberg. Der ble Philip Jarl, den tidligere kong Inge Haraldssons søstersønn, valgt til baglernes tronpretendent og – som det er beskrevet – «gitt kongenavn». Arkitektene bak dette var Oslo-biskopen Nikolas og den samme Erlend på Huseby som bare et drøyt år i forvei med stor fare for eget liv hadde brakt *birkebeinerne* og kongemaktens viktigste person til Nidaros. Peter Andreas Munch er ikke den eneste historiker som har stilt seg undrende til denne «helomvendingen» hos Erlend på Huseby (11) – et grovt forræderi! Hva kan ha vært hans motiv for plutselig å slutte seg til opposisjonen? Spilte han et dobbelt spill? Ettertiden har reagert på at en lederskikkelse som Erlend i den grad var troløs og svek sin tilhørighet og overbevisning. Motivene og bakgrunnen for Erlends tilsynelatende uforståelige skifte av politisk tilhørighet og deltagelse,

er for alltid gjemt i historiens mørke, men bidrar til undringen omkring atferden til Guttorm Gråbardes etterkommere.

Forklaringsteorier

Hva kan være årsaken til den brutale atferden som beskrives hos Guttorm Gråbardes barn? Hvorfor var Erlend på Huseby så troløs overfor egne overbevisninger og verdier? Har hele denne slekten vært preget av en gjennomgående, kanskje arvelig personlighetsmessig instabilitet? Kan det finnes noen medisinsk eller psykologisk forklaring – kanskje en sykdom? Moderne nevrobiologisk forskning har interessert seg for observasjoner som kan indikere at forandringer i visse hjernestrukturer (amygdala, prefrontale områder av hjernebarken) disponerer for brutal og antisosial atferd (12). Hvis slike spesifikke nevrobiologiske forandringer i sin tur er assosiert til identifiserbare genetiske variasjoner (13), kunne man kanskje tenke seg opptreden av slik atferd hos flere individer innenfor en familie.

Men i vår iver etter en interessant naturvitenskapelig forklaring blir vi kalt til edruelighet. I utgangspunktet bør man være varsom med å trekke slutninger om enkeltpersoner som det finnes så lite presis kunnskap om. Den detaljrike beskrivelsen av Gråbarde-sønnes tortur av den engelske presten Rikard har nok delvis tjent til å fremme et særskilt budskap, nemlig at overgivelsen til den hellige kong Olav Haraldsson berget prestens liv og helbredet hans skader. Det viktigste perspektivet er nok det synet på middelalder-menneskene som Karsten Alnæs har fremmet (14) med inspirasjon fra den tysk-britiske sosiologen og historikeren Norbert Elias (1897–1990) (15). Elias beskrev at middelalderens samfunnsmessige utvikling med stadig tettere sosiale møteplasser, gradvis kom til å «pådytte» enkeltindividene en økende selvbeherskelse, men derigjennom en bedret selvforståelse. Alnæs minner om at menneskene på *dette* stadiet av middelalderen, likevel fortsatt var mer impulsive enn i dag; de var mindre i stand til å øve selvkontroll. De sterke emosjonelle svingningene som er typisk for denne tiden, vekslingen mellom glede og sorg, fromhet og sinne, kjærlighet og hat – ledet raskere til åpne konflikter. Tette slektsbånd i bygd og by, fokus mot ære og omdømme, tendensen til at fornærmelser ble husket lenge, svake skiller mellom tro og overtro, og effekter av rus (alkohol) – var kulturelle ingredienser som gjorde moralsk navigering vanskeligere, og vold lettere å ty til. En epoke eller et samfunn må tolkes på sine premisser. Gråbarde-familiens rå brutalitet og troløshet har for ettertiden avtegnet seg skremmende, og i yttergrensen av de atferdsmessige variasjoner som fremdeles forekom i det konfliktfylte Norge på 1100-tallet. Men syke i en nevropsykiatrisk forstand var de antakelig ikke.

Referanser

1. Holmsen A. *Norges historie. Fra de eldste tider til eneveldets innførelse i 1660*. Oslo, Universitetsforlaget: 1961.
2. Munch PA. *Det norske folks historie, bind VI*. Oslo: Blix forlag, 1943.
3. Sturluson S. *Norges kongesagaer bind II*. Oslo: Libri Arte, 1995.
4. Keyser R, Unger CR (utg.). *Olafs Saga Hins Helga. En kort saga om kong Olaf den hellige fra anden halvdeel af det tolfte aarhundrede*. Christiania: Feilberg & Landmarks Forlag, 1849.
5. Clausen P. *Norriges oc Omliggende Øers sandfærdige Bescriffuelse*. Kiøbenhaffn: Melchior Margan, 1632.
6. Bugge A. *Kirkene i gammel og ny tid*. I: Hadelands bygdebokkomite, red. *Hadeland. Bygdenes historie b. I*. Oslo: Nationaltrykkeriet, 1932: 181–284.
7. Ekroll Ø. *Hamar – det basilikale bispedømet*. I: Krohn C, Pedersen R, red. *Kaupang og bygd 2004. Hamar bisppestol 850 år*. Hamar Historielag & Hedmarksmuseet og Domkirkeodden, 2004: 13–70.
8. Ekroll Ø. *Mariakyrkja på Gran. Ombygging frå romansk til gotisk – ny form og ny funksjon?* I: *Hikuin nr. 22. Kirkearkæologi i Norden 5*. Højberg: Forlaget Hikuin, 1995: 95–110.
9. Franklin JA. *The aisleless cruciform church: Its occurrence and meanings in romanesque Europe*. A thesis submitted for the degree of PhD by publication. University of East Anglia, 2013. <https://ueaeprints.uea.ac.uk/48423/1/2013FranklinJPhD.pdf> (4.8.2016).
10. Tordsson S. *Håkon Håkonssons saga*. I: Bugge A (overs.). *Norges kongesagaer bd. 4 1914-utgaven*. Kristiania: I. M. Stenersens forlag, 1914.
11. Munch PA. *Det norske folks historie, bind VII*. Oslo: Blix forlag, 1943.
12. Davidson RJ, Putnam KM, Larson CL. Dysfunction in the Neural Circuitry of Emotion Regulation – A Possible Prelude to Violence. *Science*. 2000; 289: 591–4.
13. Raine A. From Genes to Brain to Antisocial Behavior. *Current Directions in Psychological Science*. 2008; 17: 323–8.
14. Alnæs K. *Historien om Norge. Bind 1, Det ligger et land*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1996.
15. Elias N. *The Civilizing Process. Volumes I and II*. Oxford: Blackwell, 1982.

Erik Sætre
Spesialsykehuset for epilepsi
Oslo universitetssykehus
erisa@online.no